

Ivanka Reberski

Znanstvena savjetnica u mirovini, Zagreb

15. 1. 2010.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Zidne slike u crkvi Uznesenja Bl. Dj. Marije u Mariji Bistrici

Ključne riječi: Marija Bistrica, sakralno slikarstvo, freske, 20. stoljeće, Krsto Hegedušić, Ivan Generalić, Zlatko Šulentić, Egidio Budicin, Eugen Kokot

Key Words: Marija Bistrica, sacral paintings, frescoes, 20th century, Krsto Hegedušić, Ivan Generalić, Zlatko Šulentić, Egidio Budicin, Eugen Kokot

Fresko ciklus u crkvi Uznesenja Bl. Dj. Marije, započet uz veliku akciju nadbiskupa A. Stepinca za uređenje »nacionalnog svetišta« Marija Bistrica ratne 1943/1944. godine, pod vodstvom arh. A. Freudenreicha i slikara K. Hegedušića, dovršen je tijekom 2008/2009. godine. Kao suradnici na izvođenju fresaka sudjelovali su I. Generalić, Ž. Hegedušić i niz slikara, koji su se tako sklonili od mobilizacije ili progona. Zamisao je bila oslikati sjeverni zid lađe biblijskim motivima: Rođenje Isusa, Bijeg u Egipat i Golgota. Kraj rata naglo je prekinuo rad na oslikavanju crkve. Ostale su nedovršene dvije započete freske na sjevernom zidu i izvedbeni crtež za fresku Golgota Krste Hegedušića, koja nije ni započeta. Pedesetih godina Zlatko Šulentić je u nastavku uređenja crkve oslikao trijumfalni luk (1953/1954.) s prikazom Uznesenja Bl. Dj. Marije, kojim je unio suvremeni slikarski jezik u taj crkveni prostor. Tek 2007. slikari Egidio Budicin i Eugen Kokot nastavili su rad na dovršetku započetih fresaka. Zajednički su izveli fresku Golgota (2008.) prema izvedbenom crtežu K. Hegedušića. E. Kokot samostalno je doslikao i izveo Rođenje Isusovo (2009.), a E. Budicin Bijeg u Egipat (2009.).

Nakon šest i pol desetljeća dovršeno je oslikavanje unutrašnjosti župne crkve Uznesenja Bl. Dj. Marije (bazilike Majke Božje Snježne) u Mariji Bistrici. Napokon je izveden i ikonografski zaokružen ciklus fresaka započet 1943. godine prema *Zamisli za umjetničke fresko slikarije i arhitektonsko oplemenjivanje Bazilike* arhitekta Aleksandra Freudenreicha i slikara Krste Hegedušića.¹ O nedavno zgotovljenim freskama, koje su 2009. godine uspješno priveli završetku slikari Eugen Kokot i Egidio Budicin, preliminarno se dosad već pisalo uglavnom u katoličkom tisku, s nakanom da se javnosti promptno obznani novo ostvareno monumentalno djelo sakralnog zidnog slikarstva na području sjeverozapadne Hrvatske.² U više navrata pisali smo uz neke šire tematske kontekste i o Šulentićevoj zidnoj slici,³ no, cjeloviti fresko-ansambl s kojim se sada susrećemo u marijabistričkoj Bazilici nije još u potpunosti valoriziran. Već samo ostvarenje zidnih slika u dvije faze, u vremenskom rasponu s više od šezdesetak godina, pridodamo li k tomu nesvakidašnje višestruko autorstvo, te zaokruženi ikonografski koncept koji se tako, zajedno sa Šulentićevom freskom, na kraju osmislio, zavređuje još jedno analitičko razmatranje kako bi se sastavljanjem svih sastavnica u

cjeloviti mozaik priče, pojedini segmenti i cjelina stavili u odgovarajuće odnose u nekom budućem nacionalnom korpusu novijeg sakralnog fresko slikarstva, kad za to dođe vrijeme. Krenut ćemo stoga kronološkim redom, kojim je i kako je to višeautorsko, ikonografski zanimljivo i stilski specifično djelo sakralnog zidnog slikarstva nastajalo tijekom vremena.⁴

Ukrašavanje unutrašnjeg prostora crkve zasigurno se mijenjalo u obnovama koje su ju zadesile tijekom njezina dugog postojanja od 13. stoljeća do danas.⁵ Iz teksta Olge Maruševski o crkvi Majke Božje Snježne u Mariji Bistrici, objavljenog u katalogu izložbe *Sveti trag*, saznajemo da je crkva u 17. stoljeću bila oslikana. Pozivajući se na najstariji opis iz 1622. godine, Olga Maruševski navodi da je crkva »više puta obnavljana i kako je rasla njezina marijanska slava, tako to postaje sve ugledniji barokni prostor s više ol-tara, pozlaćanih kipova, štuko-dekoracijama, mramornim podom, oslikanim enterijerom i pročeljem.«⁶ No, o samom osliku ne kazuje se ništa. Potkraj 19. stoljeća, »zbog povećanja broja župljana i hodočasnika«,⁷ uslijedila je velika i temeljita pregradnja crkvenog kompleksa radi njezina povećanja. Pregradnja je izvedena prema nacrtima Hermana

Marija Bistrica, Freudenreich, Galić, Potočnjak, Sreditbena osnova 1944/45.

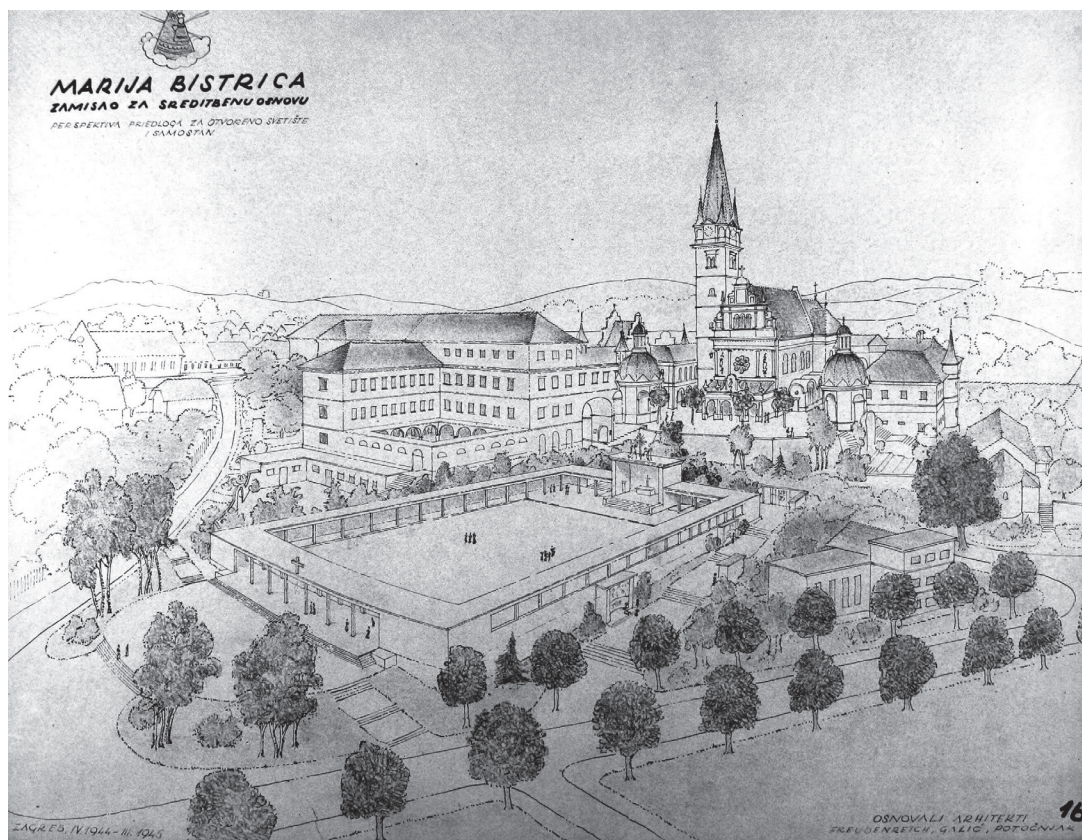
Bolléa (1878–1882.), koji je crkvu proširio i preuredio dajući joj »boleovski« prepoznatljiv stilski biljeg historicizma. U toj obnovi unutrašnjost crkvenog prostora prekrivena je dekorativnim oslikom koji je, kako je to utvrdila Irena Kraševac, »geometrijskim ornamentima gusto ispunio plohe zida i naglasio konstruktivne dijelove arhitekture«. ⁸ Novo doba unijelo je daljnje dekorativne promjene u izgledu zidnog oplošja koje su poništile »Bolléovu izvornu ideju šarolike crkve«, ⁹ približivši se tako smirenijem, izvornom izgledu jednostavno obojenog zidnog plašta kojemu je suvremeno doba u višekratnim akcijama nadoslikalo ciklus najupečatljivijih tema marijanske ikonografije.

Kako je započela realizacija zamisli za oslikavanje sjevernog zida crkvene lađe

Nastanak fresaka u crkvi Uznesenja Bl. Dj. Marije u Mariji Bistrici nije samo neobična priča o sudbini umjetničkog djela koje je nastajalo u dvije faze – inicijalnoj i završnoj – za koju je zaslužno više autora, već je to djelo sa svojom neobičnom sudbinom relikv povijesnih prelamanja u kojem je žrvnju zaustavljeno u samom zametku, a nastavljeno i dovršeno u sadašnjem vremenu. ¹⁰

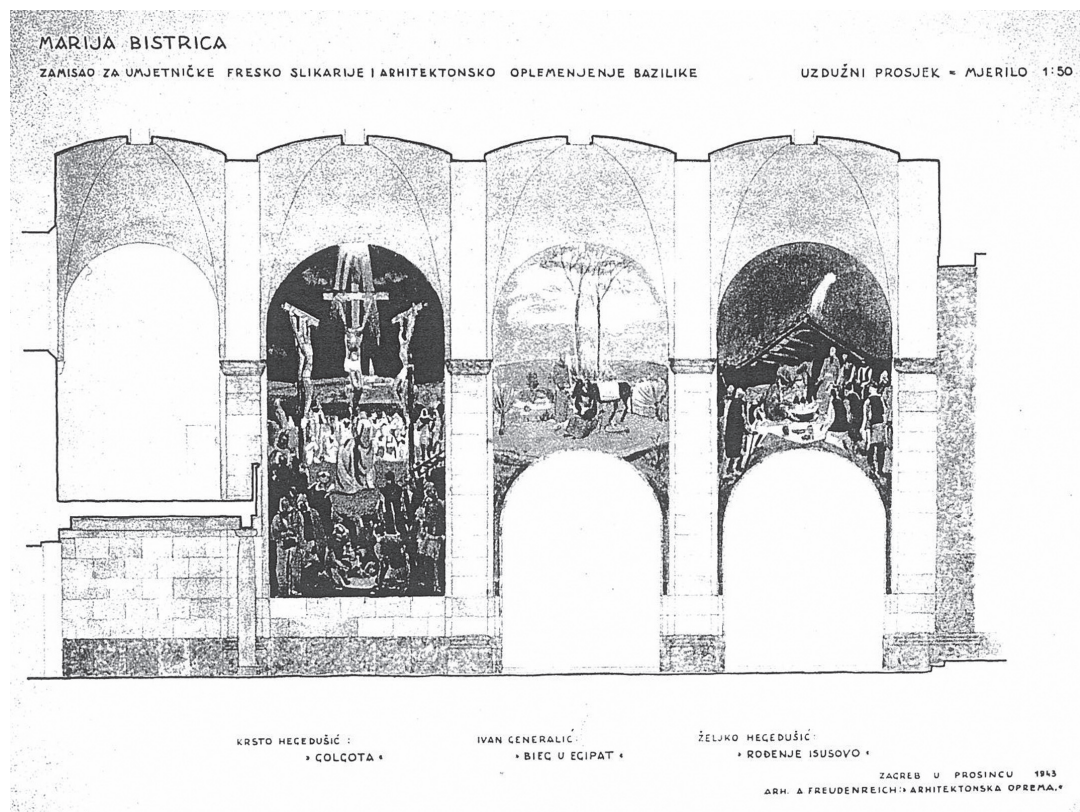
U turbulentnim okolnostima Drugog svjetskog rata, kad se hodočasništvo hrvatskog naroda u još većem broju slijevalo u Mariju Bisticu to je prošteničko mjesto doista poprimilo značaj istinskog nacionalnog svetišta. Da bi se taj značaj »hrvatskog narodnog svetišta«, kako ga je zamislio zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac već 1940. godine, i funkcionalno zadovoljilo, pokrenuta je 1943. godine akcija za urbanističko-arhitektonsko preuređenje bazilike i okolnog prostora. Vodstvo tog projekta (koji, nažalost, nije nikad do kraja izveden) povjereno je arhitektu Aleksandru Freudenreichu, koji je sa suradnicima Dragom Galićem i Vladimirom Potočnjakom razradio projekttnu dokumentaciju *Sreditbena osnova – Prijedlog za otvoreno svetište i samostan*. ¹¹

Tada je, u sklopu tog velikog preuređenja pokrenuta još jedna obnoviteljska ideja usmjerena na »oplemenjivanje« unutaršnjeg prostora Bazilike. Za provođenje zamisli u djelo, u kojoj je zacijelo participirao i ondašnji župnik Marije Bistrice, vlč. Cindori, bio je nadležan zagrebački Nadbiskupski kaptol predvođen preuzv. nadbiskupom Alojzijem Stepincem. Glasilo »Hrvatski narod«, od 21. 5. 1944, u prilogu pod naslovom *Obnova svetišta Marije Bistrice*, pišući o prijedlozima za obnovu donosi sljedeći podatak: »Preuzv. g.

Radovi u Mariji Bistrici, travanj 1943. / Work in Marija Bistrica, april 1943.

Marija Bistrica, Zamisao za umjetničke fresko slikarije i arhitektonsko oplemenjivanje Bazilike, arh. Freudenreich, uzdužni presjek (mj. 1:50), 1943. (foto: Fedor Ličina, 1980–1990.) / Marija Bistrica, Project for fresco paintings and architectural improving of the Basilica, architect Freudenreich, longitudinal section view (1:50), 1943 (photo: F. Ličina, 1980/1990)

nadbiskup je nakon pomnog izpitivanja i savjetovanja povjerio vodstvo obnove i preuređenja svetišta akademskom kiparu prof. I. Kerdiću, akademskom slikaru K. Hegedušiću i arh. A. Freudenreichu.¹² Krsto Hegedušić, zadužen za slikarski segment obnove, prihvatio je taj sakralni zadatak pod uvjetima koji simptomatično odmah bacaju svjetlo na posebne okolnosti u kojima su se našli za taj posao angažirani mladi umjetnici u politički osjetljivom ratnom vremenu. O tome vjerodostojno svjedoči izvadak iz njegova »izvještaja« o javnoj djelatnosti za vrijeme rata, kojeg je Darko Schneider objavio u *Kronici* Hegedušićeve monografije, a glasi: »(...) 1943. godine u dogovoru s Augustinčićem prihvaćam ponudu arh. Freudenreicha i kipara I. Kerdića da preuzme oslikavanje Svetišta u Mariji Bistrici, uz datu obavezu da se na rad kao pomagači pozovu slikari ugroženi bilo kako od ustaških vlasti ili mobilizacije za ratnopropropagandne slikare. Oduzimanjem najsposobnijih slikara iz Akademije onemogućilo bi se rad ratnopropropagandne škole koju je po nalogu MINORS-a organizirao u okviru Akademije satnik Horvat. Angažirao sam 35 naših slikara i studenata. (Kao izvođači bili su angažirani: Željko i Branka Hegedušić, Ivan Generalić, Ivo Režek, Ivo Šeremet, Gabriel Stupica, Ante Kaštelančić i Dragan Beraković. A kao pomagači među ostalima: Ivo Dulčić, Albert Kinert, i drugi)«. ¹³ Budući da je taj uvjet prihvaćen, te su u Mariju Bisticu uz Hegedušića pozvani navedeni suradnici i još neki, primjerice Slavo Striegl, nije dvojbeno da je iza svega morala stajati odluka nadbiskupa Alojzija Stepinca. Angažmanom na izradi fresaka ugroženim je umjetnicima i studentima Akademije osiguran nedodirljivi »crkveni azil« pred represivnim vlastima. Dovoljno je spomenuti imena sudionika te ratne marijabistričke epizode pa da bude jasno koji su se to tada još mladi talenti, a danas provjerene antologijske osobnosti hrvatskog slikarstva »sklonile s vjetrometine u Mariju Bisticu da ih naleti vjetrova rata ne pometu!«¹⁴

Pripreme za oslikavanje sjevernoga zida glavnoga broda Bazilike u Mariji Bistrici, a to je bio glavni slikarski zadatak, započele su 1943. godine, što se može zaključiti prema već spomenutoj skici Aleksandra Freudenreicha s nadnevkom »prosinac 1943.« (koju nam je, kao i ostalu relevantnu dokumentaciju, zajedno s opisom izvedbe fresaka, spremno ustupio slikar Egidio Budicin, suautor novoizvedenih fresaka).¹⁵ Prihvativši se povjerenog zadatka, arhitekt Freudenreich je 1943. godine, kako je spomenuto, razradio arhitektonski nacrt idejne skice projekta za oslikavanje sjevernoga zida crkvene lađe pod naslovom *Zamisao za umjetničke fresko slikarije i arhitektonsko oplemenjivanje Bazilike*. Može se pretpostaviti da je Krsto Hegedušić idejno razradio prikaze ikonografskih tema iz Marijina života: *Rođenje Isusa*, *Bijeg u Egipat* i *Golgotu* sa scenom Marijina plača pod raspetim Kristom, te je shematski prikaz triju kompozicionih rješenja u koloru nadoslikao u Freudenreichov arhitektonski nacrt. Hegedušićevo autorstvo idejnog koncepta podrazumijeva

se već iz činjenice da je na tom opsežnom sakralnom zadatku vodio izvedbu slikarske dionice. Tu njegovu voditeljsku i autorsku ulogu potvrdili su nam u razgovoru slikari Eugen Kokot i Egidio Budicin, koji su zamišljene zidne slike napokon dovršili. Prema njihovoj spoznaji utemeljenoj na opsežnim istraživanjima stanja nedovršenih fresaka i arhivske dokumentacije, koja su prethodila nastavku njihova oslikavanja, »izvedba zidnih slika na sjevernom zidu glavnog broda Bazilike u Mariji Bistrici planirana je i započeta prema predlošcima slikara Krste Hegedušića«. ¹⁶ Iz svega proistječe da je, uza sve ostale suradnike i pomagače, Krsto Hegedušić doista bio idejni kreator slikarske interpretacije biblijskih motiva na Freudenreichovu idejnom nacrtu. Nadalje, prema tako ustanovljenim stilskim obilježjima obojica pretpostavljaju autorsku ruku Ivana Generalića na nedovršenom osliku freske *Bijeg u Egipat*, a suradnju Željka Hegedušića na izvođenju freske *Rođenje Isusovo*.¹⁷

Ambiciozni dekorativni program s prizorima iz novozavjetne marijanske ikonografije, kako je idejno skiciran na Freudenreichovu nacrtu, obuhvaća tri velike fresko kompozicije na sjevernom zidu glavne lađe. Unutar tri lučno završena traveja, omeđena polustupovima na kojima počivaju svodna rebra prikazi su raspoređeni od svetišta prema koru tako da slijede kronologiju novozavjetnih događaja povezanih s ključnim temama marijanskog ciklusa. U prvom traveju do svetišta postavljeno je *Rođenje Isusa*, slijedi *Bijeg u Egipat*, a treću zidnu plohu, odmah do kora, koja je ujedno i najveća, tu izduženu vertikalnu ispunila je *Golgota* s kojom se kao završnim krešendom simbolički završava ciklus.

Unatoč brojčano popriličnoj ekipi slikara i pomoćnika, rad na oslikavanju fresaka tada nije dostigao svoj finale, a nije bio ni daleko odmaknuo. Izvedeni su samo gornji dijelovi (nebo i pejzaž) *Bijega u Egipat* i *Rođenja Isusova*, a treća freska s prikazom *Golgot*e nije bila ni započeta. Krajnji učinak pozamašne ekipe, među kojima je bilo već tada respektabilnih slikara, uistinu nije bio impresivan.¹⁸ Tako su od cijelog pothvata ostali tek tragovi dviju započetih fresaka na zidovima glavne lađe pri vrhu polukružnih luneta i Hegedušićev izvedbeni crtež za fresku s impresivnim prikazom *Golgot*e (u smanjenome mjerilu),¹⁹ a izvedbeni nacrti za ostale dvije freske su najvjerojatnije izgubljeni. Ti su krnji fragmenti desetljećima nijemo svjedočili o jednom nedovršenom i naglo napuštenom pothvatu u jednom prevratnom povijesnom vremenu koje ga je zaustavilo. Naime, kraj rata i sve što je posljedično uslijedilo naprasno je zaustavilo taj najveći i najznačajniji ciklus zidnog slikarstva prve polovine dvadesetoga stoljeća, koji se trebao ostvariti u kontinentalnoj Hrvatskoj, nakon Kljakovićevih fresaka u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Nastupila su teška vremena vjerskim slobodama nesklonog i suprotstavljenog jednopartijskog sustava koji se grubo razračunavao sa svojim neistomišljenicima i kočio sve što je bilo povezano s crkvom. Pa je tako događaj, kao što je prekid Drugog svjetskog rata,

Marija Bistrica, *Uznesenje Blažene Djevice Marije*, Zlatko Šulentić, freska na trijumfalnom luku, 1953. (foto: M. Drmić) / Marija Bistrica, *the Assumption of the Blessed Virgin Mary*, Zlatko Šulentić, fresco on the triumphal arch, 1953 (photo: M. Drmić)

koji bi prema svim očekivanjima trebao silnom energijom pokrenuti zamašnjak, za obnovu tog hodočasničkog svetišta imao nažalost posve suprotni učinak. Sudionici oslikavanja crkve, slikari i studenti slikarstva, razišli su se odmah po objavi svršetka rata, svaki svojim putem: na akademiju, u svoje atelijere ili na studij. Bilo je među njima i onih koji su, kao Slavo Striegl, završili na legendarnom »križnom putu« jedva spasivši goli život. Nitko se od njih nije vratio tom tek započetom poslu, a o prekinutim freskama jedva se išta znalo i govorilo. U prvo vrijeme sve je bilo prekriveno velom šutnje. Nastavak slikanja, barem kad je riječ o Hegedušiću, voditelju i glavnom interpretu, koji je odmah nakon završetka rata »izabran za redovitog profesora Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu«,²⁰ više se nije spominjao. U novonastalim društvenim okolnostima drukčiji se rasplet teško i mogao očekivati, osobito u prvo vrijeme najrigidnijeg komunističkog jednonumlja, vjerskih netolerancija pa i političkih reperkusija. A bilo je, jamačno, posrijedi i ideologijskih razilaženja i prilagodbi pojedinih protagonista novoj društvenopolitičkoj situaciji. Tako su prolazile godine i desetljeća. Unatoč svim pokušajima i poticajima vlč. Lovre Cindorija, dugogodišnjeg župnika i upravitelja bistričkog Svetišta, ništa se na tom planu nije pokrenulo. Njegove reminiscencije na te događaje prenio je Mladen Genc u »Hrvatskom slovu« ovim riječima: »Prvih poratnih godina na dovršetak fresaka nije se ni pomišljalo, ali poslije smo pokušavali posrednim kontaktima ponuditi slikarima da dovrše svoj rad, pa smo bili spremni ponovno platiti već plaćen posao, ali odaziva nije bilo. Ne razumijem sasvim zašto, jer i jedan od viđenijih političara bivšeg komunističkog sustava rekao je pri posjetu crkvi u Mariji Bistrici – da bi freske trebalo dovršiti i da se zbog toga nikomu ništa ne bi dogodilo. No, Generalić i Hegedušić nakon odlaska 1945. godine ne samo da se više nisu zanimali za freske koje su započeli, nego nikad više za svojih života nisu došli u crkvu Majke Božje Bistričke! Mislim da su ostali dužni i hrvatskom narodu i Svetištu, ustvrdio je vlč. Cindori.«²¹

Freska Zlatka Šulentića iz 1953. godine

Koliko je taj problem bio delikatan, opterećen prošlošću, možemo naslutiti iz činjenice da je pedesetih godina nastavljeno oslikavanje unutrašnjosti svetišta, ali ne na dovršenju započetih fresaka. One su i nadalje ostale nedirnutе.

Riječ je o oslikavanju zidne plohe trijumfalnog luka ispred svetišta na kojemu je crkveni naručitelj zamislio fresku posvećenu Majci Božjoj, nositeljici titulara crkve s prikazom *Uznesenje Bl. Dj. Marije u nebo*, koja nije bila sastavni dio prethodno započetog ansambla. Tomu izazovu crkvene narudžbe na zamašnom sakralnom zadatku smjelo se odazvao Zlatko Šulentić oko 1953. godine. I tada su još istrajavala teška vremena što se tiče religijskih sloboda i nesloboda, no njima usuprot bilo je hrabrih koji se nisu dali

zastrašiti, a Šulentić je među prvima, ako ne i prvi, nakon 1945. smjelo zakoraknuo na proskribirano područje religioznog, prihvativši se tog sakralnog zadatka. Bez većeg prethodnog iskustva u tehnicu zidnog slikarstva, koliko nam je poznato, s dubokim je vjerskim nadahnućem savladao sakralnu temu na površini monumentalnih dimenzija, koju je pojasnicu prilaza svetištu s obje strane od dna do vrha ispunio figuralnim prikazom.

U donjim partijama Šulentić je smjestio kompozicije dinamično pokrenutih likova kako s izrazom zapanjenosti prate čudesni događaj, a u taj je koloplet figura ukomponirao i svoj autoportret. Zdesna posve pri vrhu lebdi lik djevice Marije, uznošene anđelima kako u smirenoj egzaltaciji uzlazi na nebo, u okrilje Svevišnjega. Šulentićev osebjuni prikaz s manirističkim predznakom, kao da himnički resi plohu trijumfalnog luka naznačujući prilaz svetištu nekom posebnom simbolikom, gdje se svakim činom²² misnoga slavija zbiva »misterij božanske objave«, kojemu je misteriju Šulentić utisnuo vidni trag sudjelovanja. Samo je umjetnik autentične samosvojnosti mogao tako suvereno razriješiti ikonografski motiv, savladati dimenziju plohe i pritom ostati dosljedan svome osobnome stilu. U likovnoj interpretaciji evidentne su sve značajke njegova osobnog slikarskog idioma: prozračni, pomalo manirirani način kojim gradi izdužene figure i stvara blago uznemirenu atmosferu, a nimalo zgusnuta svijetla i eterična koloristička paleta više sugerira negoli plastički oblikuje figure. Na prvi pogled uočljiva svojstvenost Šulentićeva likovnog vokabulara daje cijelom uprizorenju mističnu transcendentnost koja mu utiskuje duhovnu dimenziju. I još nešto, Šulentićeva je freska unijela novi dah suvremenosti u prostor Bazilike, koji je tih pedesetih godina nezadrživo preplavio hrvatsko slikarstvo. Valja podsjetiti da je ta freska nastala nekoliko godina prije negoli je Ivo Dulčić naslikao monumentalnu zidnu sliku *Krist - Kralj neba i zemlje* u splitskoj crkvi Gospe od Zdravlja (1959.), što Šulentiću pribavlja posebno mjesto u našem suvremenom sakralnom slikarstvu, napose onome u crkvenom prostoru.

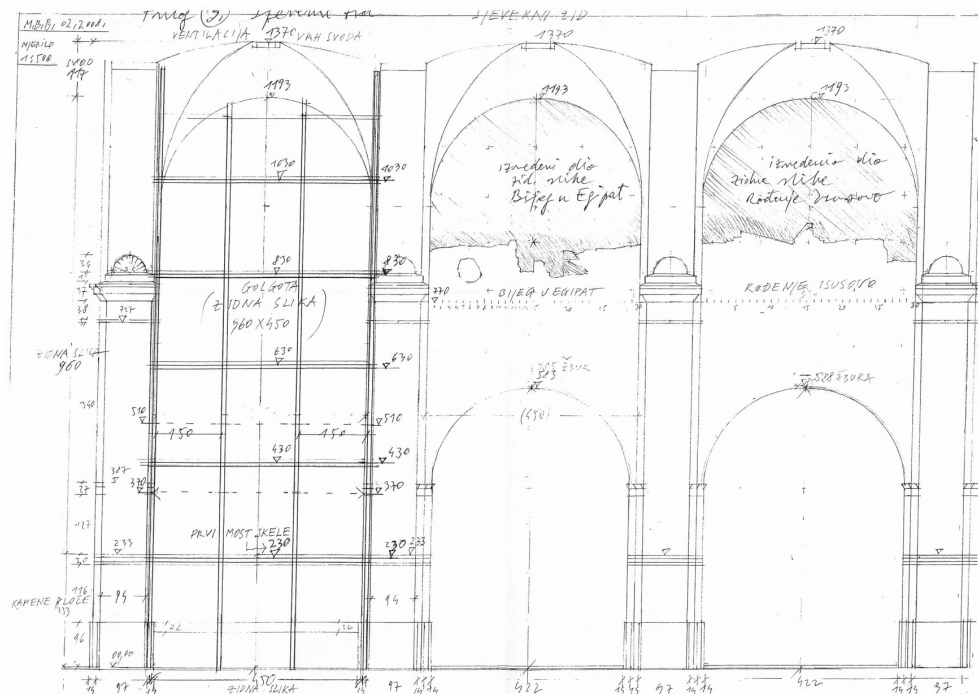
I dok se početkom pedesetih trijumfalnim lukom rasprostrela harmonična slikarska interpretacija jake religiozne dojmljivosti kao posvjedočenje suvremenog trenutka, s nedovršenim freskama i nadalje se ništa nije događalo. Ako su crkveni oci Šulentićevom freskom željeli potaknuti nastavak rada na započetim segmentima iz vremena rata, ta im se nakana tada nije ostvarila.

Nastavak radova na dovršenju započetih fresaka (2007-2009.)

Akciju daljnje obnove Svetišta pokrenuo je gotovo pola stoljeća kasnije vlč. Zlatko Koren, koji je 2004. godine imenovan novim rektorom svetišta Majke Božje Bistričke. Savjetujući se s nekolicinom kompetentnih stručnjaka, ponaj-

Marija Bistrica, *Zamisao za umjetničke fresko slikarije i arhitektonsko oplemenjivanje Bazilike*, arh. Freudenreich, detalj skice (foto: F. Ličina, 1980–1990.) / Marija Bistrica, *Project for fresco paintings and architectural improving of the Basilica*, architect Freudenreich, detail of a sketch (photo: F. Ličina, 1980/1990)

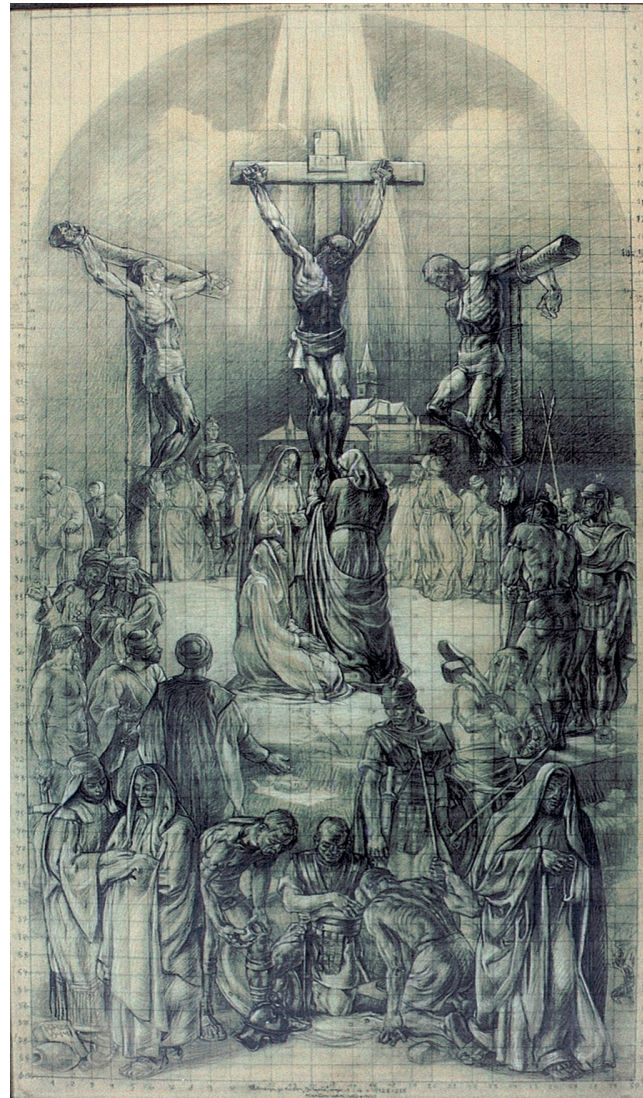

Marija Bistrica, *nacrt izvedenih dijelova zidnih slika na sjevernom zidu*, E. Budicin i E. Kokot, 2009. / Marija Bistrica, *plan of the frescoes made on the northern wall*, E. Budicin i E. Kokot, 2009

prije s prof. Ferdinandom Mederom, ravnateljem Hrvatskog restauratorskog zavoda, rektorovim je upornim zalaganjem donesena odluka o dovršetku fresaka, a sama izvedba povjerena je dvojici vrsnih slikara, Egidiju Budicinu i Eugenu Kokotu, koji su tom velikom djelu dali neosporni osobni biljeg.²³

Iz pisma Egidija Budicina, kojim me je spremno izvijestio o tijeku pripremnih radova i izvedbi fresaka, saznajemo da su radovi započeli 2007. godine. Ferdinand Meder, ravnatelj Hrvatskog restauratorskog zavoda, predložio mu je kao vrsnom restauratoru »da pregleda stanje zida i slojeva žbuka na sjevernom zidu svetišta i sastavi ponudu za izvedbu neizvedenih dijelova zidnih slika«,²⁴ nakon gotovo cjelovotnog radnog vjeka na čelu naše najrenomiranije restauratorske ustanove, Ferdinand Meder nije promašio u svome odabiru. Naprotiv, bogato iskustvo slikara Budicina i znanje tehnoloških umijeća stečeno brojnim restauratorskim zahvatima, jamčilo je visoku profesionalnu stručnost i kvalitetu. »Uzimajući u obzir obim radova i potrebu utvrđivanja prihvatljivog roka izvedbe zahtjevnog zadatka«, nastavlja E. Budicin izvještavajući o tijeku radova, »predložio sam (u dogovoru s prof. Mederom) akademskom slikaru Eugenu Kokotu, prof. na ALU u Zagrebu, da se priključi radovima na zidnim slikama i pozvao ga da prisustvuje prvom razgovoru sa župnikom u Mariji Bistrici. Župnik i rektor Svetišta Majke Božje Bistričke gospodin Zlatko Koren predložio je izradu svih neizvedenih dijelova zidnih slika na sjevernom zidu Svetišta prema sačuvanim crtežima Krste Hegedušića.«²⁵ Tako se izvedbi fresaka u Mariji Bistrici pridružio Eugen Kokot, ugledni slikar i profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, koji je kao polaznik Hegedušićeve Majstorske radionice radeći uz njega savladao oslikavanje zidnih slika u tehnici *secco*, te je prema vlastitom iskazu dobro poznao Krstin osjećaj za figuru u pokretu, za plasticitet i kolorističku paletu, ukratko rečeno dosege njegove ekspresivnosti.²⁶

Pripremi radovi koji su uslijedili krenuli su od prikupljanja originalne slikarske, nacrtne i fotografske dokumentacije te pregleda stanja zida i izvedenih dijelova oslika. Od originalne izvedbene slikarske dokumentacije postojao je jedino izvedbeni crtež Krste Hegedušića za zidnu sliku *Golgota* iz 1943. godine (225 x 125 cm) u Zbirci pok. slikara Ivana Lackovića Croate, te još jedan nedovršeni crtež za fresku *Golgota* (s detaljem *Raspeća*), slikan na četiri veća arka (165 x 450 cm), u istoj zbirci.²⁷ Nažalost, kako je potvrdio E. Budicin, »razrađeni (izvedbeni) crteži za dvije zidne slike iznad lukova (Rođenje Isusa i Bijeg u Egipat) nisu se sačuvali.«²⁸ Uz Hegedušićev crtež najvrjednija nacrtna dokumentacija, koja je razriješila kompoziciju zamisao dviju započetih slika bila je dokumentarna snimka bojanog nacrt – *Zamisaos za umjetničke fresko slikarije i arhitektonsko oplemenjivanje Bazilike* – arhitekta Freudena iz 1943. godine, pronađena u Kaptolskom arhivu, Zagreb. Doda li se

Krsto Hegedušić, *Golgota*, 1944, ugljen, masna olovka, pastel na natron papiru; 225 x 125 cm, vl. Zbirka Ivan Lacković Croatia, Zagreb (foto: F. Ličina) / Krsto Hegedušić, *Calvary*, 1944, charcoal, grease pencil, crayon on kraft paper; 225 x 125 cm, Collection Ivan Lacković Croatia, Zagreb (photo: F. Ličina)

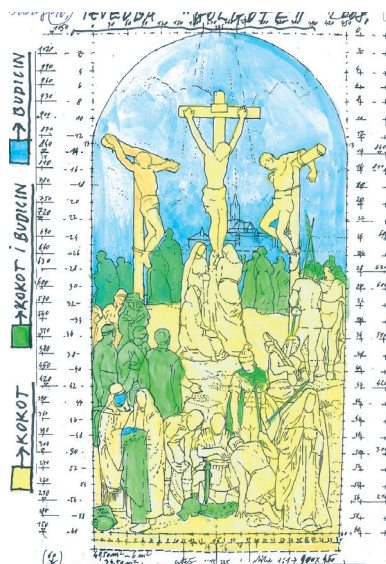
Krsto Hegedušić, *Golgota*, 1944, izvedbeni crtež za fresku; ugljen, masna olovka, pastel na natron papiru; 4 x (165 x 450 cm), (foto: F. Ličina) / Krsto Hegedušić, *Calvary*, 1944, sketch for a fresco: charcoal, grease pencil, crayon on kraft paper; 4 x (165 x 450 cm), (photo: F. Ličina)

Krsto Hegedušić/Eugen Kokot/Egidio Budicin, *Golgota*, 2008, zidna slika na sjevernom zidu; 900 x 450 cm (foto: Z. Atletić) / Marija Bistrica, *Calvary*, Krsto Hegedušić/Eugen Kokot/Egidio Budicin, 2008, fresco on the north wall; 900 x 450 cm (photo: Z. Atletić)

Eugen Kokot i Egidio Budicin, *Golgota*, nacrt za izvedbu; tuš, akvarel na papiru; 29,5 x 21 cm, 2008. / Eugen Kokot and Egidio Budicin, *Calvary*, sketch for a painting, watercolor/Indian ink on paper; 29,5 x 21 cm, 2008

k tomu »Prijedlog za zidnu sliku Rođenje Isusovo, tempera, iz arhiva na Kaptolu i razglednica s istim motivom, koja se 2008. mogla naći u uredu župe Marije Bistrice iz župnog ureda u Mariji Bistrici«,²⁹ za koju je Eugen Kokot napomenuo da je »rađena koloristički dosta vješto, ali malo neuvjerljivo u atmosferi događaja«,³⁰ bila je to sva dokumentacija od koje su Budicin i Kokot krenuli u rekonstrukciju i dovršavanje započetih fresaka. Ostale fotografije, prema iskazu E. Budicina, bile su »dokumentacija stanja zidova iz 1980/1990. godine HRZ-a Zagreb«. ³¹ U razdoblju od prosinca 2007. do travnja 2008. godine obavljani su radovi na pripremi zidne podloge: »pregled zida, slojeva žbuka i oslika te čišćenje i konsolidacija oslika. (...) Na ostalim dijelovima sjevernog zida obnovljeni su slojevi vapnene žbuke, preneseni su crteži i izvedeni oslici zidne slike u tehnici secco.«³²

Izvedba Hegedušićeve freske Golgota

Zidna slika s prikazom *Golgot*e izvedena je prva prema izvedbenom crtežu Krste Hegedušića.³³ Smještena je na lijevom zidu glavne lađe odmah do pjevališta zapremajući cijelu površinu plohe od vrha do dna prvog traveja, ukupnih dimenzija 900 x 450 cm. Prikaz *Golgot*e s Hegedušićeva crteža (crtanog ugljenom, masnom olovkom i pastelom) doslovno je do najmanjih detalja rekonstruiran i u sekcijama prenesen u veliki format na zidnu plohu, a crno-bijelom prikazu nadoslikana je boja primjerena Hegedušićevoj paleti. Iako je imaginacija Eugena Kokota gotovo od njegovih slikarskih početaka funkcionirala izvan figuracije, uspio je, u skladnoj nadopunjavajućoj suradnji s Egidijem Budicinom, dosljedno oživjeti verističku izražajnost figurativnog stila Krste Hegedušića. Iz razgovora s prof. Kokotom saznali smo s kolikom su pomnjom istraživali Hegedušićev slikarski vokabular i osluškivali njegovo slikarsko bilo, te se u pojedinim segmentima doista živo osjeća Hegedušićeva »zemljaška« prošlost. Kako bi uprizorenje što vjernije isijavalo sugestivnost hegedušićevskog izričaja, nisu se oslanjali samo na vlastita iskustva. Dugo su proučavali tajne Krstina specifičnog rukopisa na njegovoj poznatoj freski u gornjogradskoj palači u Opatičkoj 10 (današnjem Hrvatskom povijesnom institutu). Sve te pripreme govore s kojom su ozbiljnošću pristupili realizaciji neizvedene Hegedušićeve freske. U zajedničkoj su im izvedbi uloge bile utoliko podijeljene što se Budicin s velikim restauratorskim iskustvom više posvetio tehnološkoj strani izvedbe, dok se Kokot usredotočio na slikarsku problematiku kao bolji poznavatelj Hegedušićeva stilističkog izričaja, jer se pod njegovom mentorskom kabanicom izučio i slikarski oformio. No, krajnji ishod, nakon što je freska prije Božića 2009. završena, proistekao je iz njihova zajedničkog rada u kojemu su se posvema i u svemu sinkrono nadopunjavali. Stoga potpis na zidnoj slici s punim legitimitetom potvrđuje trostruko autorstvo – interpretativnu invenciju Krste

Marija Bistrica, nedovršeni dio zidne slike *Rođenje Isusovo*, Krsto Hegedušić i Željko Hegedušić (?), 1944/1945. (foto: M. Drmić) / Marija Bistrica, unfinished fresco *Nativity*, Krsto Hegedušić i Željko Hegedušić (?), 1944/1945., (photo: M. Drmić)

Marija Bistrica, nedovršeni dio zidne slike *Odmor na bijegu u Egipat*, Ivan Generalić i Krsto Hegedušić, 1944/1945. (foto: F. Ličina) / Marija Bistrica, unfinished part of the fresco *The Rest on the Flight to Egypt*, Ivan Generalić i Krsto Hegedušić, 1944/45, (photo: F. Ličina)

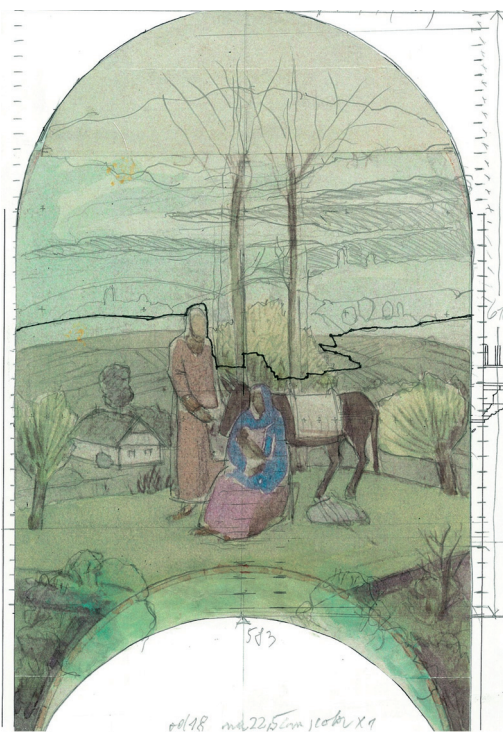
Marija Bistrica, *Rođenje Isusovo*, Eugen Kokot, 2009, zidna slika na sjevernom zidu (foto: Z. Atletić) / Marija Bistrica, *Nativity*, Eugen Kokot, wall painting 2009, wall painting on the northern wall, (photo: Z. Atletić)

Marija Bistrica, *Odmor na bijegu u Egipat*, Egidio Budicin, zidna slika na sjevernom zidu lađe, 2009. (foto: F. Ličina) / Marija Bistrica, *The Rest on the Flight to Egypt*, Egidio Budicin, frescoes on the northern wall of the nave, 2009, (photo: F. Ličina)

Bijeg u Egiptat, 1943, dimenzije nepoznate, olovka na papiru, karton za fresku; I. Generalić radio je samo pjezaž - drveće i kuću lijevo / *Flight into Egypt*, 1943, dimensions unknown, pencil on paper, cartoon for the fresco; I. Generalić did only the landscape - the trees and the house to the left

Shematski nacrt motiva *Odmor na bijegu u Egiptat* za dovršenje freske (podebljana horizontalna linija naznačuje započeti dio freske), Egidio Budicin, 2008. / Schematic design motifs for *The Rest on the Flight to Egypt* for the finishing of the fresco (bold horizontal line marks the part already started), Egidio Budicin, 2008

Hegedušića i suautorsku izvedbu Kokota i Budicina (sign. d. l.: »K. Heg. / 1944. ; E. Kokot / E. Budičin / 2008.«).

Riječ je o impresivnoj figuralnoj kompoziciji uskovitlanih likova uokrug centralne okosnice s Raspećem koja se razvila na izduženoj plohi zida prodirući duboko u perspektivu. Zapravo, kompozicija se uspinje prema središnjoj osi s raspetim Kristom na križu, nad kojim se poput baldahina s neba slijevaju snopovi bijelih zraka. Ikonografski pak prikaz Golgote, kako smo ga u preliminarnom objavljivanju već jednom opisali, »prati stoljećima uhodane predloške do najmanjih pojedinosti, a opet je daleko od šablone, duboko obilježen osobnošću rukopisa i potresne interpretacije. Svi su sudionici dramatskog vrhunca Kristove velike žrtve i muke na njoj prisutni. Na platou Golgote uzdiže se križ sa razapetim Kristom ogrnutim perizomom, tijela napeta u samrtnome grču, glave klonule na izdisaju. Potresni verizam prizora nadopunjuju podjednako ekspresivni likovi razbojnika, zdesna Kristu Dobri, a slijeva Zli, istovjetno s njime osuđenici na smrt. Njihova razapeta tijela silno nabreklih muskulatura, slikana krajnjim naturalizmom, strše poput aveti iznad uznemirene gomile kao prijeteća opomena na mračnom olujnom nebu. Pod križem uobičajena scena: Marija njegova majka sa rastuženim ženama, Marijinom sestrom Marijom Kleofinom i pokajnom grešnicom Marijom Magdalenom, koja bolno slomljena suzama natapa izranjene noge Krista. Klečeći pod križem, Bogorodica zatumljujući bol nijemo i bez suza smireno prihvaća neminovnost Kristove žrtve, kojom sin Božji ispunjava svoje spasiteljsko poslanje na zemlji. Tom kontrastu, srazu ekspresivnosti Kristova zgrčenoga tijela i Bogorodičina neizrecive zatumljene boli, Hegedušićeva scenska dramatika dosiže kulminaciju. Tu su još u prvome planu i rimski vojnici kockajuće se za Kristovo ruho, kopljonoše i spužvonoša, uskomešani Židovi, svete žene, a posve lijevo poput grotesknih srednjovjekovnih prikaza provlače se scenom hegedušićevski 'bistrički bokci'. Simboličkoj središnjici Golgote, iza koje se nazire arhitektura crkve i svetišta Marije Bistrice, gravitiraju sve silnice dramatski komponirane scene koja stremi uvis prema raspetom Kristu posve već uvučenom u sferu etrične nebesima usmjerene duhovnosti, kojoj se sav taj snažni uzgon od dna do vrha ustrempljuje.«³⁴

Konačna rezultanta trostrukog autorstva monumentalno je sakralno djelo, ne samo dimenzijama već se dojam monumentalnosti nameće ponajprije snažnim realitetom ekspresivne interpretacije, koja je u zgusnutoj figurativnoj kompoziciji reaktivirala Hegedušićev veristički genij prizivajući u isti mah klasičnim biblijskim uprizorenjem stare majstore ranijih epoha.

Marija Bistrica, *Golgota, Odmor na bijegu u Egipat i Rođenje Isusa*, zidne slike na sjevernom zidu, 2009. (foto: Z. Atletić) / Marija Bistrica, *Calvary, The Rest on the Flight to Egypt and Nativity*, frescoes on the northern wall, 2009

Dovršetak zidnih slika Rođenje Isusa i Bijeg u Egipat

Nakon što je u prosincu 2008. godine završen oslik s prikazom *Golgotе* (Kristova rapeća s Marijinim plačem pod križem), u proljeće 2009. uslijedio je rad na dovršetku preostalih dviju fresaka zamišljenog ciklusa, koje su započete davne 1944. godine i sve dotad ostale nedovršene. Rečeno je već kako za te dvije freske nisu pronađeni razrađeni izvedbeni crteži, kao za *Golgotu*, nego samo shematski slikane skice, te Freudenreichov nacrt s koloriranim skicama, što ih je najvjerojatnije idejno i kompozicijski osmislio Krsto Hegedušić, zadužen za »slikarsko oplemenjivanje« unutrašnjeg prostora bazilike. Takvo manjkavo stanje izvedbene dokumentacije kojom su raspolagali Budicin i Kokot, prema kazivanju prof. Kokota, zahtijevalo je posve drukčiji pristup, bitno različit od izvedbe Hegedušićeve *Golgotе*. Prema skici s prikazom *Rođenje Isusa*, zapravo malom akvarelnom krokiju, te pomnim iščitavanjem oskudnih stilskih elemenata oslikanih partija nedovršene freske, ustanovljeno je da je tu fresku započeo Krsto Hegedušić, a to je također potvrdila i tehnološka analiza strukture. Strukturnom analizom uočene su specifičnosti slobodnijeg slikarskog postupka primjerenog Hegedušićevu načinu. On je primjerice znao

zagrepsti u svježoj žbuci radi postizanja što vjernije materijalizacije i plastičnijeg oblikovanja što je uočljivo evidentno i na pojedinim dijelovima (krovištu, slami) započete freske.³⁵ Prema nekim oblikovnim elementima ne isključuje se i ruka Željka Hegedušića na tom nedovršenom osliku. Na skici pak za fresku *Odmor na bijegu u Egipat*, elementi s vidljivim tragovima naivističke manire, ali i analitičko ispitivanje tehnološke strukture započetog zidnog oslika, dali su Kokotu i Budicinu čvrste argumente u prilog autorskog rukopisa Ivana Generalića.³⁶ Zbog uvjerljivih spoznaja o autorskom udjelu Hegedušića na jednoj, a dijelom i Generalića na drugoj freski, ponajprije dakle, zbog dva slikarska pristupa, ali i zbog nepostojanja relevantnih izvedbenih crteža, bilo je očigledno da dovršetak tih fresaka zahtijeva drukčiji pristup zadatku negoli što je bio slučaj s Hegedušićevom *Golgotom*. Valjalo je krenuti od početka, od invencije i kreativne interpretacije skicozno komponiranog motiva do izvedbe freske, a to je zapravo autorsko djelo. Stoga je bilo posve logično da se u tom radu slikari razdvoje, te samostalno osmisle, oblikuju i do kraja izvedu svaki jednu od dviju započetih zidnih slika. Eugen Kokot oslikao je tako fresku *Rođenje Isusa*, a Egidio Budicin *Odmor na bijegu u*

Marija Bistrica, pogled na zidne slike sjevernog zida lađe (*Rođenje Isusovo i Bijeg u Egipat*) i trijumfalnog luka (*Uznesenje Blažene Djevice Marije*), (foto: Z. Atletić) / Marija Bistrica, view of frescoes on the northern wall (*Nativity and The Rest on the Flight to Egypt*) and of the triumphal arch (*the Assumption of the Blessed Virgin Mary*)

Egipat. To im je otvorilo prostor slobodnije interpretativne invenencije, a donekle je i ubrzalo rad. Obje freske započete su i dovršene 2009. godine.³⁷

Fresku s prikazom *Rođenje Isusa* u prvom travaju sjevernog zida glavnog broda, odmah do svetišta, izveo je Eugen Kokot. Već spomenuta akvarelna skica poslužila mu je tek kao idejni koncept za impostaciju figura, kao kompozicijska shema biblijskog motiva koji će oblikovno slobodnije reinterpretirati. Druga uporišna točka koju je morao slijediti bila je započeti oslik gornjeg dijela freske s fragmentom oblačnog noćnog neba, svjetlećom zvijezdom repaticom te krovnim završetkom štalice, i tu se oslik naglo prekidao. Na te zadane elemente Kokot je u slobodnijoj interpretaciji nadogrudio scenski prikaz čudesnog događaja u hegedušićevskom duhu »zemljaške« pučke tradicije. Sveta obitelj sa Isusom u jaslicama (šibljem pletenoj košari) središnja je okosnica prikaza. Zdesna njima okupljeni seljaci klečeći ili stojeći vidno zapanjeni čudesim događajem s ushitom se i bogobojažno klanjaju Isusu. S lijeve strane stižu u poklonstvo kraljevi Baltazar, Gašpar i Melkior noseći darove novorođenome sinu Božjem. Uvodeći u prikaz priprosti seljački živalj u izvornoj nošnji naših krajeva, Kokot je

prebacio biblijski događaj u suvremeni domaći ambijent, u duhu ikonografskih prikaza koji su u nas zaživjeli prvih desetljeća 20. stoljeća, ali i Hegdušćeve »zemljaške« prošlosti. U tome ga je, jamčno, vodila misao da uprizorenje biblijskog događaja što više približi hodočasnici Marija-bistričkog svetišta. Ispred košare s djetetom Isusom rasprostiru se darovi: mirisna ulja, tamjan i zlato kraljeva, te kruh i vino autohtonog seljačkog puka. Prikaz događaja slijedi zamisao noćne scene kako ju je započetim segmentom s noćnim nebom sugerirao Krsto Hegedušić. Rješavajući problem osvjetljenja Kokot je posegnuo za osvjetljavanjem prizora iz dva izvora. Zvijezda repatica osvjetljava krajolik odozgor dok glavna svjetlost dolazi odozdo, iz središta kompozicije kao da izvire odnekud ispred jaslica sa Isusom osvjetljavajući likove sprijeda, što asocira na prizore noćnih scena sa slika starih majstora, čijim se iskustvima Kokot doista inspirirao. Takvo osvjetljenje, puno simboličke, pronosi prizorom onu neobjašnjivu magiju tog čuda, koja svake godine iznova obnavlja vjeru i zbližuje ljude u svetoj božićnoj noći. Činjenica jest da se Eugen Kokot, slikar eminento suvremenog likovnog jezika, u toj izvedbi morao odreći vlastitog slikarskog ishodišta kako bi djelo

dovršio primjereno stilu u kojemu ga je zatekao i vremenu kad je započeto. U toj zahtjevnoj prilagodbenoj situaciji on je s doličnim senzibilitetom zatomio vlastiti ego što tog slikara predstavlja u novome svjetlu visoke profesionalne i uljudbene etičnosti.

Drugu nedovršenu fresku s prikazom Bijega u Egipat, na plohi srednjeg traveja iznad lučno završenog prolaza u postranu lađu, izradio je Egidio Budicin u maniri bliskoj poetici Ivana Generalića. I on je u osnovnoj kompozicijskoj shemi krenuo oslanjajući se na malu kroki-skicu i na započeti oslik na koji je gotovo organički nadalje nadovezao smirenu i idiličnu scenu, nanovo nadoslikavši posve izvornu kompoziciju Odmor svete obitelji na bijegu u Egipat. Na toj posve klasičnoj centralnoj kompoziciji, u čijem središtu dominira figuralna scena sa sv. Josipom i Bogorodicom koja u naručju drži malog Isusa, ostvaren je harmonični ugođaj, koji taj biblijski događaj nekom finom eteričnošću povezuje s prirodom. Pitomi brežuljkasti pejzaž, a također i minuciozno prikazivanje detalja, kao da doslovce preslikavaju blagu ćud podravskog krajolika s Generalićevih slika na staklu. Sve to bjelodano govori s kakvim se uživljavanjem Egidio Budicin nadovezao na Hegedušića i Generalića. Nadišavši njegov naivizam, kao da nekim dalekim ehom priziva uprizorenja ranorenesansnih primitivaca, u tu je smirenu poetiku ukomponirao biblijsku priču spasonosnog bijega svete obitelji pred Herodovim pogromom, pokoljem Nevine dječice zbog ubojstva Mesije.

Nakon što su skinute skele sa zida pojavio se novi dekor ispunivši crkveni prostor zaokruženim fresko ciklusom najznačajnijih tema iz života Bogorodice. Više od šest desetljeća dugo iščekivanje dobilo je napokon sretni epilog. Prekinuta je agonija nedovršenog slikarskog dekora unutrašnjeg crkvenog prostora Bazilike.

Unatoč rijetko viđenom višeautorskom sudioništvu koje prirodno implicira različitosti - uočljive primjerice: u impostaciji figuralnih kompozicija, u stvaranju posebnih ugođaja i atmosfere - od začudnog poklonstva Isusu i smirenog odmora svete obitelji na bijegu u Egipat, do ekspresivne dramatike Kristove žrtve na Golgoti - ciklus triju fresaka uspostavio je stilsku uravnoteženost. Zahvaljujući ujednačenoj kolorističkoj gami, plastičkom oblikovanju figura i interpretaciji ikonografskih motiva, dosegnuta je stilska izražajnost u duhu hegedušićevsko-generalićevske narativnosti, koja je negdje u zamislama Eugena Kokota i Egidija Budicina stalno bila prisutna, što ne umanjuje njihove osobne prinose koji tim slikarima daju puno pravo autorskoga potpisa na dvije dovršene zidne slike i supotpisa s Hegedušićem na Golgoti. U kontinuitetu biblijske kronologije nastavlja se Šulentićeva suptilna invencija Uznesenja Marijina. Doista, taj se fresko-ansambl u Mariji Bistrici ne može sagledati cjelovito bez Šulentićeva doprinosa kako u pogledu marijanske ikonografije, tako i stilskog modernite-

ta. S ikonografskog aspekta Šulentićevo Uznesenje Marijino završni je akord velikog likovnog »oplemenjenja bazilike«, kulminirajuća scena ciklusa biblijskih motiva iz života Bl. Dj. Marije, kojoj je bazilika nacionalnog svetišta u Mariji Bistrici posvećena. Njome se paradigmatički zaokružuje cijeli ciklus te je s razlogom i smišljeno postavljena na triumfalni luk, na najuočljivije mjesto crkvenoga prostora. A što se stila tiče, Šulentić je velikim iskorakom, sinkrono tendencijama vremena, s novom interpretacijom sakralnog motiva unio suvremenost u tradicionalni crkveni prostor.

I na kraju, zaključno valja reći da je cjeloviti ansambl zidnih oslika, koji sada krase crkvu Uznesenja Bl. Dj. Marije, najznačajniji doprinos korpusu hrvatskog zidnog slikarstva na prostoru sjeverozapadne Hrvatske ostvaren u drugoj polovini 20. stoljeća.

BILJEŠKE

1 Tako je naslovljen nacrt projekta (1:50) iz 1943. godine koji potpisuje arhitekt Aleksandar Freudenreich, (dimenzije skice nepoznate). Fotodokumentaciju u boji (prema fotosnimci nacrtu Fedora Ličine, 1980–1990.) iz Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu, kao i ostalu dokumentarnu građu spremno mi je ustupio za izradu ove studije slikar i restaurator Egidio Budicin na čemu mu posebno zahvaljujem.

2 IVANKA REBERSKI, *Svijetli put vjere i nacionalnog identiteta – zabljesnula monumentalna freska »Golgota« u Hrvatskom nacionalnom svetištu Mariji Bistrici*, »Glas Koncila«, 14, 5. travnja 2009, 1, 18; isti tekst objavljen je u: *Dug i tajnovit put Hegedušićeve Golgote u Mariji Bistrici*; »Milosti puna«, Marija Bistrica, XV, 2009, 44, 22–27; MLADEN GENC, *Hrvatska sakralna baština – Na dovršetak čekalo se više od šest desetljeća*, »Hrvatsko slovo«, Zagreb, 3. travnja 2009, 16–17; IRENA KRAŠEVAC, *Domaći ambijent hrvatskog Božića*, »Glas Koncila«, Zagreb, XLVIII, 2009, 51–52, Zagreb, 21.

3 IVANKA REBERSKI, *Moderno slikarstvo i kiparstvo u sakralnoj funkciji*, u: »Sveti trag – Devetsto godina Zagrebačke nadbiskupije«, katalog izložbe, MGC, Zagreb, 1994, 555; IVANKA REBERSKI, *Zlatko Šulentić – tragom onostranog i svetog*, katalog izložbe, Požeška biskupija, crkva sv. Lovre, 2009, 7.

4 Ovaj rad temelji se na postojećoj dostupnoj literaturi, koja je usput rečeno veoma oskudna. Stoga je autorica obavila niz razgovora i konzultacija sa župnikom crkve i rektorom Svetišta u Mariji Bistrici vlč. Zlatkom Korenom; s prof. Eugenom Kokotom u dva navrata, nakon dovršetka freske *Golgota* i nakon završenog oslikavanja ostalih dviju fresaka; sa slikarom Egidijem Budicinom na objektu. Opisi tijekom rada i tehnički podaci zasnivaju se na iscrpnom pismenom izvještaju slikara Budicina, s nadjevkom od 20. prosinca 2009, te nacrtima i fotokopijama skica (što ih objavljujemo uz ovaj članak), koje mi je uz pismo s izvješćem o radu spremno ustupio za ovu svrhu g. Budicin, na čemu mu svesrdno zahvaljujem.

5 » Smatra se da je crkva na ovom lokalitetu postojala u 13. stoljeću. Župna crkva, posvećena sv. Petru i Pavlu prvi se put spominje 1334. godine, a najstariji opis potječe iz kanonske vizitacije 1622. godine. (...) Godine 1684. pronađen je kip Crne Gospe, te započinj u hodočašća u Bistrici, a 1731. promijenjen je i titular te je

- otada posvećena Majci Božjoj Snježnoj.« (IRENA KRAŠEVAC, *Župna crkve Uznesenja Bl. Dj Marije /Bazilika Majke Božje Snježne/*, u: *Umjetnička topografija Hrvatske – Krapinsko-zagorska županija, sakralna arhitektura s inventarom, feudalna arhitektura, spomen-obilježja*, IPU/Školska knjiga, Zagreb, 2008, 436-437). – Vezano uz titular crkve napominjemo da u *Šematizmu Zagrebačke nadbiskupije* iz 1990. godine župna crkva u Mariji Bistrici nosi titular: »Uznesenje Bl. Dj. Marije«.
- 6 Olga MARUŠEVSKI, *Historizam u crkvenom graditeljstvu*, u: »Sveti trag – Devetsto godina Zagrebačke nadbiskupije«, MGC, Zagreb, 1994., str. 514.
- 7 Isto.
- 8 IRENA KRAŠEVAC, *Domaći ambijent hrvatskog Božića*, »Glas Koncila«, Zagreb, XLVIII, 2009, br.51–52, 21.
- 9 Isto.
- 10 O tome smo preliminarno pisali u »Glasu Koncila« odmah nakon što su slikari Budicin i Kokot dovršili Hegedušićevu fresku Golgota (IVANKA REBERSKI, bilj. 2.); MLADEN GENC objašnjava je dosad malo poznate činjenice u članku *Hrvatska sakralna baština – Na dovršetak čekalo se više od šest desetljeća* (»Hrvatsko slovo«, Zagreb, 3. travnja 2009.), a na tu temu osvrnula se i IRENA KRAŠEVAC bilj. 8).
- 11 O tome vidi: KREŠIMIR GALOVIĆ, *Nabori moderne hrvatske arhitekture. Marija Bistrica kao umjetnički egzil. Arhitektura u NDH (194--1945). III. dio*, »Vijenac«, Zagreb, 229, 12. prosinca 2002; - - , *Umjetničko uređenje Marije Bistrice*, »Hrvatski narod«, Zagreb, 8. 5. 1944; - - , *Radovi oko uređenja svetišta Marije Bistrice*, »Nova Hrvatska«, Zagreb, 20. 5. 1944.
- 12 Navedeni izvod iz glasila »Hrvatski narod« preuzet je iz monografije *Krsto Hegedušić*, u poglavlju *Kronika*, autora DARKA SCHNEIDERA (GZH, Zagreb, 1974, 117).
- 13 DARKO SCHNEIDER (bilj. 12), 117–118.
- 14 IVANKA REBERSKI, *Svijetli put vjere i nacionalnog identiteta – zabljesnula monumentalna freska »Golgota« u Hrvatskom nacionalnom svetištu Mariji Bistrici*, »Glas Koncila«, 14, 5. travnja 2009, 1, 18.
- 15 Vidi bilj. 1.
- 16 Izvod iz pisma Egidija Budicina Ivanki Reberski, Zagreb, 20. prosinca 2009.
- 17 Informaciju o tome crpili smo iz razgovora sa slikarim E. Kokotom i iz pisma E Budicina (vidi bilj. 15).
- 18 Zanimljiv je i informativan zapis Mladena Genca objavljen u »Hrvatskom slovu« u povodu dovršetka prve freske s prikazom Golgote, iz kojeg donosimo izvadak o boravku i radu ekipe slikara na izvedbi fresaka u Mariji Bistrici: Dok je rat bjesnio Europom, Hegedušić, Generalić i još nekoliko slikara pomagača stigli su u bistrički kraj u domobranskim uniformama, jer su za tu svrhu bili mobilizirani. U crkvi su postavljene skele i počeo je rad na freskama koji će potrajati sve do kraja II. svjetskog rata. Tu su slikari bili zaštićeni od svega, zapravo su se skrivali i više-manje ugodno proveli ratne godine, doznao sam svojedobno od sada već bivšeg bistričkog župnika vlč. Lovre Cindorija. Imali su ne samo smještaj i hranu nego i plaću za svoj posao. Sudeći po onome što su uspjeli napraviti za gotovo četiri godine (netočno, radilo se od 1943. najviše do početka svibnja 1945. kad je rat završio, op.a.), koliko su u bistričkoj crkvi proveli, napravili su odista malo, pa je jasno da su odugovlačili rad čekajući da se rat završi. Treću fresku, Kalvariju nisu ni započeli. Jedan bi dan radili, a drugi su skidali ono što su napravili i tako je to trajalo sve do kraja rata. Opredijelili su se za novi društveni sustav, koji nije blagonaklono gledao na crkvu i slikanje u crkvi, ispričao nam je vlč. Cindori, tada župnik u Mariji Bistrici. (MLADEN GENC, bilj. 10, 16).
- 19 Izvedbeni nacrt K. Hegedušića za fresku *Golgota* izveden u ugljenu, masnoj olovci i akvarelu velikog formata (225 x 125 cm) iz Zbirke Ivana Lackovića Croate, vlasništvo je njegove supruge, gospođe Lacković u Zagrebu.
- 20 DARKO SCHNEIDER (bilj. 11), 117.
- 21 MLADEN GENC (bilj. 10), 16.
- 22 TONKO MAROEVIĆ, *Uхватiti nedohvatno*, u: »Novija sakralna umjetnost«, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2006., str. 31.
- 23 U razgovorima, koji su prethodili pisanju ovog priloga, župnik Zlatko Koren izjavio je da mu je u donošenju odluke o nastavku radova, kao i odabiru stručnjaka uvelike pomogao prof. Ferdinand Meder, ravnatelj Hrvatskog restauratorskog zavoda.
- 24 Navod iz pisma Egidija Budicina Ivanki Reberski, Zagreb, 20. prosinca 2009.
- 25 Isto.
- 26 Sve to potvrdio mi je prilikom konzultacija prof. Eugen Kokot naglasivši da su ga za izvedbu slikarskih radova predložili: slikar i restaurator Egidio Budicin i prof. Ferdinand Meder u suglasnosti s ministrom kulture mr. Božom Biškupićem.
- 27 U navedenom pismu E. Budicin daje sljedeći opis crteža: Crteži K. Hegedušića za »Golgotu«, total (Zbirka I. Lackovića Croata), izvedeni su ugljenom, masnom olovkom i pastelom na »arcima« natron papira velikog formata (jedan crtež 225 x 125 cm, uokviren pod staklom i četiri arka natron papira (detalj s Raspećem), dimenzije 165 x 450 cm u »roli« od valovite ljepenke, rubovi tih araka bili su oštećeni, vjerojatno prilikom ranijih manipulacija (...)).
- 28 Navod iz pisma E. Budicina Ivanki Reberski (prosinac 2009.). Nakon dovršetka fresaka pojavila se fotografija izvedbenog nacrt za prikaz scene *Odmor na bijegu u Egipat* (objavljeno u monografiji *Ivan Generalić*, Zagreb 2010.) koju je, kako smo saznali, Ivan Generalić uništio.
- 29 Isto, »Tempera na prešanoj ljepenki dimenzija 100 x 150 cm, otpilike, nepoznatog autora bez datuma pohranjena je u arhivu Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije (Kaptol 27).«
- 30 Navod iz bilješki vođenih za vrijeme razgovora sa slikarom i autorom te freske Eugenom Kokotom radi kompletiranja izvornih podataka o njejoj izvedbi.
- 31 Isto.
- 32 Isto.
- 33 Vidi bilj. 27.
- 34 IVANKA REBERSKI (bilj. 14).
- 35 Iz iskaza prof. Eugena Kokota o izvedbi zidnih slika u razgovoru s autoricom članka, studeni 2009.
- 36 Vidi bilj. 22, 24.
- 37 Oslikavanje nedovršenih fresaka započelo je u proljeće 2009. godine, freska *Rođenje Isusa* u izvedbi E. Kokota dovršena je već u srpnju, a freska *Odmor na bijegu u Egipat* Egidija Budicina završena je u listopadu 2009. godine.

Summary

Ivanka Reberski

Frescoes in the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Marija Bistrica

The frescoes in the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Marija Bistrica have been finished after six and a half decades. The work was started in 1943 after the Project for fresco paintings and architectural improving of the Basilica by the architect Aleksandar Freudenreich and the painter Krsto Hegedušić. Painting of the interior northern church wall was started near the end of the Second World War and was led by Krsto Hegedušić. He was accompanied by many of young painters who in doing so took refuge from political prosecution and mobilization.

At the time they planned to draw three frescoes on the northern wall of the nave with of The Nativity, The Rest on the Flight to Egypt and Calvary scenes but their plan had not come through. But only the underpaintings for the frescoes were done. Hegedušić's sketch for the Cavalry scene, Freudenreich's Project and couple of other sketches were the only ones found. The sky and the landscape in the upper part of frescoes The Nativity of Jesus and The Rest on the Flight to Egypt were drawn but the ending of the World War interrupted the project and the frescoes were left unfinished. Continuing with the renovation of the church in the 1950s Zlatko Šulentić depicted the triumphal arch (1953) with the Assumption of the Blessed Virgin Mary scenes thus introducing a new way in this sacral structure. Thanks to Zlatko Koren, the new parish priest and rector of Marija Bistrica shrine, old frescoes were finished by Egidio Budicin and Eugen Kokot in 2009. In 2008 they reconstructed and painted Calvary following Hegedušić's plan entirely. Eugen Kokot recreated the unfinished Nativity of Jesus according to his own design retaining only the composition from Hegedušić's sketch. The Rest on the Flight to Egypt originally started by Ivan Generalić was reinterpreted and newly painted by Egidio Budicin. Thus, Budicin and Kokot are the authors of these wall paintings, whereas co-authorship of the Calvary is signed by Hegedušić, Kokot and Budicin. All the frescoes from Marija Bistrica, including Šulentić's work, make a complete Marian Biblical cycle (from the Nativity to the Assumption into Heaven) and represent the most important contributions to the sacral wall painting of the second part of the 20th century in north-west Croatia.